

zastat. Nepřítomnost může navíc způsobit ztrátu pracovních i sociálních kompetencí, a to může po návratu domů vést k pocitům frustrace a nakonec vyústit v reintegrační šok, který plyne z očekávání, že domov zůstal takový, jak jej výzkumník znal v době, kdy jej opustil. Může to tak být, ale rozhodně se jedinec vrací změněnou osobou, která má zkušenosti, a to po stránce tělesné i psychické. S postupem času dojde k opětovnému přizpůsobení vlastní kultuře a získání pocitu „pohodli domova“. Možná právě v ten okamžik nastává čas začít balit na další cestu.

Paradox dlouhodobého pobytu v cizí kultuře spočívá v plynutí času, jak tréfně upozornil Barley. Výzkumník se totiž ocitá v opačné situaci než například cestovatel kosmem, jenž když se vrátí, zjistí, že vlastně uběhlo jen nemnoho času. Pokud zasadil strom, nevyrostl z něj věkovitý velikán, děti se nestaly dospělými a jen nejbližší přátelé si povšimli, že byl vůbec pryč (Barley 1983: 186). Antropolog vracející se z terénního výzkumu bude sotva vítán jako někdo navrátilší se z dlouhé výpravy, protože „tady“ běžely čas a události hladce dál. Rychleji nestáří lidé doma, jako by se to stalo cestovatelé vesmírem, nýbrž antropolog.

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Měli jsme se s A setkat v 8 hodin v Madangu u zastávky PMV a vyrazit „dálnicí“ směrem k Lae. Měl samozřejmě zpoždění. Když dorazil, poměrně rychle zařídil jedno PMV, do něhož jsme naskládali všechny naše věci a usadili se. Domníval jsem se, že poměrně rychle odjeme, proto mě překvapilo, když A bez jediného slova vystoupil a zmizel. Naplnila se má obava, v ten moment řidič nastartoval a začal odjíždět. Začal jsem propadat panice. Vozidlo náštěstí začalo jen kroužit kolem a vyhledávat další pasažéry. Steward neustále z auta haleká Lejelejeleji. Místa se téměř zadržela skoro zaplnila. Tentokrát mě znepokojilo, že vůz zcela opustil stanoviště PMV, uklidnilo mě, že jsme dojeli jen natankovat a vrátili se kroužit. Asi po hodině se vrátil A se slovy: „koupil jsem ti kolu“. Vrátil se právě včas. Rozhodli se nás usadit do nového PMV. Lidé a věci ven a zase dovnitř. Poprvé vidím rozčilené Novoguinejce. Je deset a nastala další hodina nudného kroužení. Opět nás přesadili, nové vozidlo a řidič. Ani tentokrát nechápu proč, nechápu vůbec nic. Rezigňoval jsem a strpěl další „sightseeing“. Znáš již každou zevlující tvář v okolí. A stále Lejelejeleji... Konečně je i poslední místo obsazené, cesta se již majiteli ekonomicky vyplatí. Je půl jedné, opouštíme Madang. Zlaté jízdní rády MHD, pro příště si zakazují se zlobit na pětiminutové zpoždění autobusu doma v Praze. Dostal jsem první lekci cestování PMV – zdlouhavá, bolavá a založená na podivné ekonomice, v níž cena pohonných hmot spálených během hledání toho, kdo se usadí na poslední volné místo, zjevně vysoce převyšuje částku, kterou dotyčný zaplatí.

5.5 POZNÁMKY A ZÁZNAMY

Jedna věc je „být tam“, druhá věc odvézt si z terénu relevantní etnografická data. Terénní výzkum může být uskutečňován jediným výzkumníkem, dvojicí či rozsáhlým týmem. Bez ohledu na to je nezbytné systematicky zaznamenávat a organizovat data. Teprve v teple pracovní každý zjistí nedostatky či dokonce neúplnost svých záznamů. Pokud to terénní situace dovolí, vyplatí se věnovat se záznamu a organizování dat a poznámek každý den. Ralph Bolton provedl interview s více než třiceti antropology a zjistil, že se věnovali vedení terénních záznamů až sedm hodin denně, minimálně však strávili touto činností hodinu a půl (srov. Bernard 2006: 387). Bernard rozlišil čtyři základní formy zaznamenávání dat: poznámky, záznamy, žurnály a deník (srov. Bernard: kapitola 14).

Michael Taussig ve své nedávné práci *I Swear I Saw This* (Prisahám, viděl jsem to, 2011) přirovnává terénní zápisníky k modernistické literatuře, která pronikla do způsobu výzkumu v sociální a kulturní antropologii. Během pobytu v terénu výzkumník zaznamenává rozmanité dojmy, útržky rozhovorů i jejich celky, nálady, popisy, které tvoří základ imaginativní logiky zjištění. To vše však musí být přetvářeno „tuhou kázní důkazu“ do odborných studií a knih. V díle se Taussig opakovaně vrací k zážitku z taxíku, kdy oknem krátce zahlédl muža a ženu, tedy věří, že to byl muž a žena. A žena zašvala muže do bílého nylonového pytle, který farmáři používají pro transport brambor. A do notesu si zapsal, přísahám, viděl jsem to. Rovněž si to do notesu nakreslil. Celou knihu se linou otazníky po povaze očitého svědectví, role a hodnoty zápisů a záznamů, které si výzkumník vede při pobytu v terénu a z nichž následně těží při akademickém psaní. Jaký je rozdíl mezi spatřit a věřit, co jsem spatřil? Nehleď na otázku adekvátního zaznamenání toho, co jsem spatřil (Taussig 2011). Celá sociální a kulturní antropologie stojí na textem či obrazem zaznamenaném svědectví antropologa. Vedení poznámek a záznamů tvoří samotný základ antropologické práce.

Při výzkumu by měl být každý antropolog vybaven základními psacími potřebami, zařízením na záznam zvuku, kvalitním fotoaparátem a případně kamerou. Dnes se také běžně využívají laptopy, které umožňují snadný záznam dat a jejich organizaci a jsou výhodné také z hlediska zálohování fotografií a filmů. Jejich využití ovšem závisí na dostupnosti zdrojů elektrické energie, ačkoli moderní technologie umožňují využít alternativních zdrojů napájení. V některých lokalitách může být ovšem laptop na závadu, a to vzhledem k místním sociálním a kulturním podmínkám. Každý musí pečlivě zvážit, zda je vhodné ho během terénního výzkumu používat.

Laptop ovšem nenahradí „tužku a papír“, které by každý terénní antropolog měl mít stále u sebe. Vedení **terénních záznamů** a **poznámek** patří k hlavním způsobům zaznamenávání dat. Existuje řada způsobů vedení terénních zápisů. Je vhodné používat dva hlavní zápisníky. Jeden mít vždy pohotovostně

po ruce a do něj zaznamenávat vše, co antropolog považuje za důležité. V takovém případě si vede poznámky. Poznámky musí výzkumník následně organizovat a vytvářet kvalitativní informace. Zpravidla zahrnují zejména úplný popis události a jevů, náčrt epizody, dialogy, charakteristiky jedinců. V záznamech se uvádějí relevantní poznámky, zapamatovaných skutečností a dojmů a doplňků sdělených informací (Emerson - Fretz & Shaw 1995). Přepis a organizaci poznámek a tvorbu záznamů se doporučuje provádět každý den, příslovečně „za dobré paměti“. To ostatně doporučovala již několikrát citovaná příručka *Notes and Queries*, kterou (Emerson - Fretz & Shaw 1995).

Kromě terénních záznamů a poznámek získává výzkumník ještě další druh záznamu. Americký kulturní antropolog **Simon Ottenberg** pro ně zavedl označení **záznam v hlavě** (orig. *headnote*). Jedná se o nezapsané vzpomínky, informace, dojmy, pocity, nálady, jež tvoří nedílnou součást terénních zkušeností. Je přesvědčen, že zásadním způsobem ovlivňují, jak bude antropolog interpretovat získaná etnografická data a hodnotit je. Od ostatních záznamů se odlišují také tím, že zrají spolu s antropologem, zatímco zapsaná etnografická data zůstávají tak, jak je výzkumník zachytil (Ottenberg 1993). Záznamy v hlavě mohou plnit ještě další funkci. Může nastat situace, kdy výzkumník přijde o své psané záznamy. Z historie antropologie známe řadu takových případů. Stalo se to Richardu Thurnwaldovi, jemuž se etnografická data potopila. Edmund Leach napsal svou slavnou práci *Political Systems of Highland Burma* (Politické systémy horské Barmy, 1954) na základě rekonstrukce podstatné části etnografických dat, o něž nešťastně přišel během nepřátelského útoku za druhé světové války (Leach 1970: 312).

Ottenberg přirovnal ranou terénní situaci k dětství. Výzkumník se nachází v cizím novém světě, jehož pravidlům a jazyku se musí postupně učit. Veškeré dosavadní antropologovy zkušenosti a znalosti se zpravidla ukazují bez užitku, neúčinné nebo zcela neslučitelné s kulturou, do níž přicestoval. Výzkumník se díky tomu dostává do situace závislosti na druhých, na lidech ze zkoumané kultury, kteří mu musí vše vysvětlit, hlídat jej, všemu jej učit (Ottenberg 1993: 141). Podobně se již dříve vyjádřil citovaný Barley. Uvedl, že bez pomoci druhých neuměl v Indonésii ani přejít přes ulici, protože nedokázal za chaotických nehmelných pravidel, jak se bezpečně dostat z jedné strany na druhou (Barley 2010: 41). Podle Ottenberga se tato „dětská závislost“ odráží v samotných terénních záznamech, které se postupně proměňují z psaných pokusů najít řád v chaosu v záznamy zachycující motivy lidského jednání. Jedná se o jakousi dobu dospívání, která se opakuje v každé další kultuře, kterou antropolog zkoumá. Nicméně s každou další terénní zkušeností dokáže antropolog lépe překlenout období „dětské závislosti“ (Ottenberg 1993: 141–142).

V úvahu se musí vzít skutečnost, že záznamy reprezentují určité hledisko, které antropolog během výzkumu zaujímá. Zpravidla bývá v úzkém vztahu

jen s vybranými příslušnými zkoumané kultury. Navázané vztahy a kontakty předznamenávají perspektivu pohledu na události a jevy. Jinými slovy, záznamy nemusí nutně reprezentovat všechny možné hlasy a perspektivy, pouze ty vybrané. Navíc závisí na způsobu, jakým antropolog záznamy zpracovává. Rozlišit lze několik typů způsobu záznamu. Antropolog může pracovat v ichfor-mě, ve třetí osobě jednotného i množného čísla. Může také zvolit všeobecnou perspektivu (orig. *omniscient point of view*). Tehdy nabývají záznamy povahy „objektivních“ popisů událostí a jevů (Emerson - Fretz & Shaw 1995).

Tab. 20: Styly vedení záznamů

Perspektiva	Povaha záznamu	
ichforma	hledisko antropologa	Záznam toho, co lidé číní a jak to vnímá a vysvětluje antropolog.
třetí osoba	hledisko příslušníka kultury (informátora)	Záznam toho, co činí informátor a jak to sám popisuje a interpretuje.
plurál třetí osoby	hledisko zúčastněných stran z perspektivy antropologa	Záznam toho, co činí skupina osob a jak se to jeví antropologovi.
plurál první osoby	hledisko zúčastněných stran	Záznam toho, co činí skupina osob a jak to členové skupiny jako celek popisují a interpretují. Může zahrnovat hledisko antropologa, pokud se pokládá za člena skupiny.

Samostatným typem záznamu je **žurnál**, jenž představuje zvláštní formu chronologického denního zápisu. Měl by obsahovat denní plán, a jak byl ve skutečnosti naplněn. Jedná se o strukturované informace o jednotlivých denních událostech: kolik zabraly času, kdo se jich účastnil, co bylo jejich předmětem, případně kolik na ně bylo vynaloženo finančních prostředků (srov. Bernard 2006: 392–394). Z vlastní zkušenosti vím, že se vyplácí takové žurnály vytvářet, pomáhají totiž držet se zvolené strategie výzkumu a naplňovat soustavný sběr dat, jak si ho výzkumník naplánoval. Jejich součástí by se měly stát rovněž tematické okruhy a otázky, jimž se výzkumník hodlá během pracovního dne věnovat. Smyslem vedení žurnálu není ani tak předem určit, co všechno se musí během dne stihnout, jako mít přehled o plánovaných aktivitách, stráveném času a vynaložených finančních prostředcích. Žurnály rovněž obsahují etnografická data, proto pokud je podrobíme náležitě analýze (například frekvenční), mohou se stát významným zdrojem informací. Pro účely vedení žurnálu dobře postačuje vzít si s sebou diář se samostatnými listy pro denní záznamy.

Zcela svébytným a v zásadě privátním typem záznamu je vedení **denníku**, jež umožňuje osobně se vypořádat se všemi situacemi, jimž antropolog během pobytu čelí – lidem, událostem a věcem. Terénní výzkum je zpravidla

psychicky a tělesně nesmírně náročný. Jedním ze způsobů, jak se vyrovnat s osobní situací a stavem, v nichž se antropolog nachází, je jejich reflexe v denních záznamech (viz 5.13). Takové informace zpravidla antropolog nepíše za účelem jejich zveřejnění, nicméně ani publikování například s deníky již v současnosti není výjimečné. Zajímce se může seznámit například s deníky Bronisława Malinowského (1967) či Franze Boase (Rohner 1969), jež ovšem vyšly až po jejich smrti. Problematikou vedení kulturní antropolog **Michael Taussig** (narozen 1940). Tento antropolog přirovnává práci s texty vznikajícími v terénu k metodě střihu, kterou užívali američtí literáři Brion Gysin (1916–1986) a William Burroughs (1914–1997). V záznamnicích a terénních denících výzkumník kombinuje hrubé a spěšné načrtnuté záznamy, náčrtky, dojmy, postřehy, kresby, schémata či třeba výstřižky z novin. Z toho všeho následně skládá výsledné dílčí studie či knihy a postupuje podobně jako literát pracující metodou střihu. Příkladá k sobě části a útržky textů a hledá v nich zajímavá spojení. Stejně jako Gysin či Burroughs se ani antropolog při tvorbě textů nevdává kontroly nad výsledkem, ale jak Taussig upozorňuje, mnohé záznamy se při tvorbě procesu ztratí a do konečného výsledku se nedostane (srov. Taussig 2011).

Terénní deník se má vést nezávisle na jiných typech záznamů, které si antropolog zpracovává, nicméně **poznámky** převedené v **záznamy**, denní **žurnály** a **deník** budou nakonec tvořit jeden ucelený soubor etnografických dat, na nichž bude **vlastnictví** etnografických dat, včetně jejich záznamů, Zůstává otázka **vlastnictví** etnografických dat, včetně jejich záznamů na rozmanitých typech nosičů. Dříve se tato záležitost neproblematizovala, v současnosti se stává předmětem vyjednávání a nezdědka je vlastnictví výsledků výzkumů jednoznačně uvedeno v realizaci terénního výzkumu. Dnes není nic výjimečného, když si vlastnictví nárokuje univerzita nebo jiné akademické pracoviště, kde je výzkumník zaměstnán (srov. Dewalt & Dewalt 2002: 160–161). Mnoho zahraničních univerzit spravuje po smrti výzkumníka jeho pozůstalost a zajišťuje její přístupnost pro další studium. Otázkou vlastnictví dat není jednoduché řešit, protože přesahuje vyjasnění autorských a vlastnických vztahů a dotýká se rovněž etické dimenze antropologické práce, neboť se týká třetích osob, s nimiž antropolog během výzkumu spolupracoval a jejichž důvěru si získal (viz 5.14).

ZÁZNAM Z TERÉNNÍHO DENÍKU

Zvolil jsem dobře, zápisník s pružnými a pevnými deskami snese hojně cestování a nevlídné zacházení. Nažloutlé listy bez řádků čekají jen na to, co si zapíši. Obyčejná tužka také byla vhodná volba, mohu snadno opravovat záznamy a nemusím se strachovat, že vyschnou.

5.6 ZÚČASTNĚNÉ POZOROVÁNÍ

V přehledech antropologických metod a technik i v dějinách antropologie se obvykle uvádí, že techniku zúčastněného pozorování zavedl Malinowski, který její principy popsal v *Argonautech západního Pacifiku*. K zúčastněnému pozorování v uvedeném díle napsal: „Občas je pro etnografa dobré odložit fotoaparát, blok a tužku a připojit se k tomu, co se právě děje. Může se účastnit her domorodců, návštěv a procházek, posadit se, poslouchat a podílet se na jejich rozhovorech“ (Malinowski 1922: 21). Klíčem k úspěchu, „magii etnografa“, je života pohodlnými zkratkami, zdravý rozum a dodržování tří pravidel: (1) stanovit si reálný vědecký problém, (2) uskutečnit výzkum přímo u komunity, (3) důsledně uplatňovat vhodnou techniku sběru, záznamu a uchování etnografických dat (Malinowski 1922).

Zúčastněné pozorování (ang. *participant observation*) se považuje za klíčovou antropologickou techniku. Spočívá v přímé nezprostředkované účasti antropologa na životě studované komunity, kdy probíhá informální sběr etnografických dat při osobní účasti na přirozeně probíhajících kulturních jevech a sociálních situacích a procesech. Je nezbytné si uvědomit, že zúčastněné pozorování je jednou z mnoha technik, jež může antropolog při terénním výzkumu aplikovat. Nelze tudíž klást rovnítko mezi metodou terénního výzkumu a technikou zúčastněného pozorování, protože ji antropologové zpravidla kombinují s dalšími technikami sběru dat, jako je například vedení etnografických interview (viz 5.7), rekonstrukce životních historií (viz 5.8) či třeba sběr genealogií (viz 5.9). Bernard k tomu uvádí, že zatímco každé zúčastněné pozorování je součástí terénního výzkumu, ne nutně musí výzkumník při terénním výzkumu uplatnit techniku zúčastněného pozorování. Pokud výzkumník vytvoří a rozešle dotazník, nejedná se o terénní výzkum, jestliže s ním chodí k lidem a osobně sbírá data, jedná se o terénní výzkum. Není to ale zúčastněné pozorování (Bernard 2006: 343–344).

Americká kulturní antropoložka **Hortense Powdermakerová** (1896–1970) v knize *Stranger and Friend* (Cizinec a přítel, 1966) napsala, že zúčastněné pozorování v sobě kombinuje dvě protichůdná úsilí. Antropolog totiž v průběhu výzkumu usiluje o to, zapojit se, vcítit se a účastnit se všeho jako jeden „z nich“ a současně si chce zachovat odstup ve snaze zajistit co nejvyšší míru objektivitu svých pozorování. Jinými slovy, Powdermakerová upozorňuje